

O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING ASOSIY YO'NALISHLARI VA SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Fayzullayeva Nigina Sur'at qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti

Ingliz tili o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15399484>

Kirish. Tilshunoslik (lingvistika) – tillarni ilmiy uslubda o'rganuvchi fan bo'lib, tilning ichki tuzilishi va ma'nosini tahlil qiladi. Nazariy tilshunoslik tilning grammatikasi (morfologiya, sintaksis, fonologiya) va semantikasini o'rganadi, amaliy tilshunoslik esa bu nazariy bilimlarni til o'rgatish, tarjima va amaliy qo'llashda tadbiq qiladi. Tilshunoslik fanining asosiy yo'nalishlariga umumiy tilshunoslik (tilni insoniy alomatlar sifatida o'rganish), xususiy tilshunoslik (ma'lum tildagi xususiyatlarni tahlil qilish), amaliy tilshunoslik (til siyosati, lingvistik konsulyatsiya, lexikografiya, til ta'limi va tarjima usullari) hamda qiyosiy-tarixiy, strukturaviy, matematik, etnolingvistik, psixolingvistik va sotsiolingvistik yo'nalishlar kiradi.

Masalan, leksikografiya turkiy leksikon tuzilishini tadqiq etsa, fonetika tovush tizimi, urg'u va intonatsiya kabi jihatlarni o'rganadi.

O'zbek tilshunosligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. Turk tilshunoslik tarixida Mahmud Qoshg'ariy XI asrda arab tilida yozgan "*Devonul lug'at-it-turk*" asari bilan turli o'rta asr turkiy shevalarni o'rganishga asos soldi. Bu asar o'rta asr turk shevashunosligining eng qadimiy yodgorligidir. Keyingi davrda buyuk hukmdor va olimlar Alisher Navoiy (XV asr) va Bobur (XVI asr) mumtoz turkiy (chig'atoy) tilida ijod qilib, ona tilining mavqesini ko'tarishga xizmat qildilar. Xususan, Navoiyning mashhur "*Xamsa*" dostonlar to'plami ilk bor turkiy (o'zbek) tilida yozilib, olim-u fuzalo tomonidan olqish bilan qabul qilindi. Zahiriddin Muhammad Boburning "*Boburnoma*" risolasi ham chig'atoy tilida yozilib, Markaziy Osiyo va Hindiston til tarixida qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

XX asr boshlarida Zamindiy tavallud etgan jadidchilik va milliy uyg'onish avj olayotgan davrda Abdurauf Fitrat, Jaloliddin Mansur (Dahak), Muhammadjon Qodirov kabi ziyolilar o'zbek adabiy tili va lug'atiga oid ishlar bilan shug'ullanishdi. 1930–1940-yillarda Mustaqil O'zbekiston davrida filologiya fanlari rivojiga katta e'tibor qaratilib, o'zbek tilshunosligining yanada mustahkam poydevori yaratildi. Shu davrda G'ulomov, Yunusov kabi olimlar tilshunoslikning turli sohalarini muhim darajada rivojlantirdi. Sovet davrining ikkinchi yarmi va mustaqillik yillarida esa O'zbekiston Fanlar akademiyasi va boshqa ilmiy muassasalarda tilshunoslik bo'yicha katta ilmiy maktablar shakllandi. Xususan, fonetika sohasida A. G'ulomov, V. Reshetov, A. Abduazizov, A. Mahmudov va S. Otamirzayeva singari olimlar, tarixiy fonetika yo'nalishida H. Ne'matov va E. Umarov kabi tilshunoslar salmoqli ishlar qildi. Shuningdek, morfologiya, sintaksis va leksikologiya bo'yicha ham ko'plab nomdor olimlar faoliyat ko'rsatdi.

Asosiy maktablar va olimlar. O'zbek tilshunosligida bir necha ilmiy maktablar vujudga keldi. Turkiy leksikografik maktabning asoschisi sifatida Mahmud Qoshg'ariy tilshunoslik merosini tan olish mumkin. Milliy tilshunoslikning rivojida Abdurauf Fitrat aniq maktab yaratdi, ko'plab o'zbek tiliga doir lug'atlar hamda atamalar to'plamini tahlil qilib, kelajak olimlari uchun mustahkam asos yaratdi. XX asrda ilmiy maktab rahbarlari Sh.Rahmatullayev, H.Ne'matov, S.Usmonov, F.Kamolov, L.Yusupova va boshqalar zamonaviy o'zbek tilini chuqur o'rganishda o'ziga xos maktablarni shakllantirdilar. Renessans universiteti adabiyotidan ma'lum bo'lishicha, G'.Yunusov rahbarligida o'zbek formal tilshunosligi, Abdurahmonov rahbarligida o'zbek semantik-pragmatik tilshunosligi, shuningdek, o'zbek amaliy tilshunosligiga doir maktablar

jamiyat ehtiyojiga binoan vujudga keldi (masalan, tarjima va til o'qitish yo'nalishlari). Bugungi kunda O'zbekiston tilshunosligi turkiy fanlar sirasida yetakchi hisoblanadi va bu sohada ko'plab yosh avlod olimlar har tomonlama izlanish olib bormoqdalar.

Morfologiya, sintaksis, fonetika va semantika sohalaridagi tadqiqotlar. O'zbek tilida morfologiya sohasidagi tadqiqotlar keng ko'lamda olib boriladi. Tilagida qo'shimchali yasaliş tizimi mavjudligi sababli, o'zbek tilida so'z tuzilishi va ma'noli o'zgarishlar (morfemika) diqqat markazida turadi. Masalan, S.Usmonov va A.G'ulomov morfologiya nazariyasi bo'yicha ilmiy maqolalar yozgan. Sintaksis tadqiqotlarida gaplar tuzilishi, bosh va bog'lovchi so'zlar munosabati, gap tarkibidagi sintaktik funksiyalar tahlil qilinadi. Fonetika sohasida esa nutq tovushlari, urg'u, intonatsiya, bo'g'in tizimi kabi xususiyatlar o'rganiladi. Qayd etilishicha, o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, A.G'ulomov kabi olimlar, shuningdek A.Mahmudov va S.O'tamirzayeva eksperimental yo'l bilan o'rganish bilan shug'ullangan. Tarjimalar va leksika sohasida esa Mahmud Qoshg'ariyning lug'ati, shuningdek XX–XXI asr lug'at ishlari asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Semantikada (ma'no nazariyasida) o'zbek tilidagi leksik birliklar, sinonim-antonim juftlari, frazeologiyalar kabi masalalar o'rganiladi, bu yo'nalishda ham filologlarimiz tadqiqotlar olib bormoqdalar.

O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari va qiyosiy tahlil. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, agglutinatív (qo'shimchali) tipologiyaga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Uning grammatika va fonetikasi o'ziga xos uyg'unlik tamoyilidan foydalanadi: masalan, so'zlarda unli uyg'unlashuvi, ma'lum bir harakat qoidalari va urg'u joylashuvi mavjud. O'zbek tilida jins va maqom bo'yicha guruhlanishlar yo'q, so'zlar asosan olmosh va ot+qo'shimcha orqali tuziladi. Qiyosiy tilshunoslikka ko'ra, o'zbek tili fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari jihatidan boshqa turkiy tillarga yaqin; masalan, qirg'iz, qozoq, uyg'ur va boshqa o'g'uz guruh tillari bilan umumiyliklarga ega. Biroq o'zbek lug'atida arab, fors, rus kabi tillardan ko'plab so'zlar kirib qolgan bo'lib, bu leksik maydonda farqliliklarni yuzaga keltiradi.

Shuningdek, yozuv uslubi jihatidan XX asrdan boshlab alifbo islohotlari amalga oshirilib, hozirda lotin yozuvi asosida yozuv joriy etilgan.

Amaliy tilshunoslik va tilning ijtimoiy ahamiyati. Amaliy tilshunoslikka tarjima nazariyasi, til ta'limi metodikasi, leksikografiya, til siyosati kabi sohalar kiradi. Mustaqillik davrida O'zbekistonda o'zbek tili davlat tili etib e'lon qilindi va uning rivoji uchun keng ko'lamli dasturlar qabul qilindi. Masalan, **"O'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish"** konsepsiyasiga ko'ra ta'lim muassasalarida o'zbek tilini o'qitish sohasi kuchaytirilib, maktablarda o'qitish soatlari va oliy ta'limda til fakultetlari soni oshirilishi belgilandi. Shuningdek, tilning boyligini saqlash va lug'at fondini rivojlantirish uchun lotin alifbosida yangi lug'atlar, izohli va terminologik lug'atlar yaratilmoqda. O'zbek tili ommaviy axborot vositalarida, rasmiy hujjatlarda va oliy o'quv yurtlarida asosiy tildir, bu esa jamiyatda ona tilining mavqeini kuchaytiradi.

Xulosa. O'zbek tilshunosligi XX asrdan boshlab turkiy lingvistika doirasida yetakchi fanlardan biriga aylandi. U tilning morfologiyasi, sintaksisi, fonetika va semantikasi bo'yicha chuqur tadqiqotlar bilan rivojlanib, ularga davlat siyosati va amaliyot tomonidan qo'llab-quvvatlash beradi. O'zbekiston sharoitida tilshunoslar maktabi keng tarqalgan va o'zbek tilining tarixini, tuzilishini, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda salmoqli mehnat qilgan. Bugungi kunda ham o'zbek lingvistikasi taraqqiyotining keyingi bosqichlari tilshunoslarimiz tomonidan faol izlanishda.

REFERENCES

1. Саидова Олима Ботировна. (2024). Александр Александрович Блок -Один Из Самых Известных Поэтов-Лириков “Серебряного Века”. *Miasto Przyszłości*, 55, 696–700. Retrieved from <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/5708>
2. Саидова Олима Ботировна. (2024). ЗНАЧЕНИЕ ОТЧИЗНА В ТВОРЧЕСТВЕ МИХАИЛ ЮРЬЕВИЧ ЛЕРМОНТОВА. *Miasto Przyszłości*, 49, 472–475. Retrieved from <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/3919>
3. Саидова, О. (2025). ГЛАВНЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ КОТОРЫЕ СОСТАВЛЯЮТ ОСНОВУ ЛЮБОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ. *Modern Science and Research*, 4(2), 553–558. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/65915>
4. Саидова Олима, (2024). КОНЦЕПТ “ЛЮБВИ” В ЛИРИКЕ АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧА ПУШКИНА. *Medicine, Pedagogy and Technology: Theory and Practice*, 2(9), 59–66. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/mpttp/article/view/59346>
5. Ботировна С. О. (2024). Склонение Имён Существительных. *Miasto Przyszłości*, 46, 531–535. Retrieved from <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/2895>
6. Fayzullaeva, N. (2025). GRAMMATICAL ECONOMY AS EXPRESSING ECONOMY IN THE SYNTACTIC AND MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF A LANGUAGE. *Modern Science and Research*, 4(2), 567–572. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/65917>
7. Fayzullayeva, N., & Kamolova, M. (2025). PHONETICS AS THE STUDY OF THE ACTUAL SPEECH SOUNDS THAT CREATE WORDS IN A LANGUAGE. *Modern Science and Research*, 4(2), 46–52. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/65428>
8. Fayzullayeva N. (2024). Using animation discourse on the cartoon Kung Fu Panda. *Medicine, Pedagogy and Technology: Theory and Practice*, 2(9), 18–25. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/mpttp/article/view/59340>
9. Surat, F. N. (2024). DIALOGUE IN THE ANIMATED SERIES "KUNG FU PANDA. JOURNAL OF EDUCATION, ETHICS AND VALUE, 3(4), 202–205. Retrieved from <https://jeev.innovascience.uz/index.php/jeev/article/view/624>
10. Fayzullayeva, N. (2024). FEEL THE FREEDOM IN THE WORKS OF WALT WHITMAN. *MODERN SCIENCE AND RESEARCH*, 3(3), 330–335. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10814469>
11. Fayzullayeva, N. (2024). WALT WHITMAN WORD ABOUT "A CELEBRATION OF THE HUMAN SPIRIT IN POETRY". *MODERN SCIENCE AND RESEARCH*, 3(3), 336–341. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10814566>
12. Fayzullayeva, N. (2024). WALT WHITMAN AND HIS POEM ABOUT AMERICA. *Modern Science and Research*, 3(1), 35–39. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/28918>
13. Fayzullayeva, N. (2024). "AMERICAN DREAM" IN WALT WITHMAN'S POEMS. *Modern Science and Research*, 3(1), 220–224. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/27940>
14. Fayzullayeva, N. S. qizi (2023). Theoretical Views on the Use of the Term "Concept" in Cognitive Linguistics. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL*

EDUCATION, 3(5), 27–31. Retrieved from <https://www.inovatus.es/index.php/ejine/article/view/1685>

15. Sur'at qizi Fayzullayeva, N., & Kilicheva, M. R. (2022). UOLT UILTMANNASRIDA “AMERIKA ORZUSI” KONSEPTI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(8), 574-576.
16. Fayzullayeva, N. (2023). THE IMPROVING OF LISTENING SKILL. Modern Science and Research, 2(10), 272–276. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/25086>
17. Qobilova Nargisa Sulaymonovna, & Fayzullayeva Nigina Sur'at qizi. (2025). Tilshunoslikda Qisqaruvni Vujudga Keltiruvchi Shart-Sharoitlar Va Ularning Linguistik Xususiyati. *Miasto Przyszłości*, 57, 113–115. Retrieved from <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/6069>
18. Fayzullayeva, N. . (2025). LINGUISTIC FOUNDATIONS OF THE PRINCIPLE OF ECONOMY THEORETICAL PERSPECTIVES AND APPROACHES. Modern Science and Research, 4(4), 657–667. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/79289>
19. Fayzullayeva, N. (2025). FUNKSIONAL LINGVISTIKA DOIRASIDA TEJAMKORLIK TAMOIYILI. *Modern Science and Research*, 4(3), 621–626. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/72798>